

**СІНТАКСІС ПРОЗЫ М. ГАРЭЦКАГА
(НА МАТЭРЫЯЛЕ АПОВЕСЦІ
«НА ІМПЕРЫЯЛІСТЫЧНАЙ ВАЙНЕ»)**

Ю. А. Гурыновіч

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, ule4ka2003@mail.ru*

У артыкуле апісваецца структура простага сказа ў прозе М. Гарэцкага на матэрыяле аповесці «На імперыялістычнай вайне». Найбольшую цікавасць для нас прадстаўляюць сінтаксічныя канструкцыі, якія пры супастаўленні з сучаснымі адпаведнікамі даюць падставу меркаваць пра адметныя сінтаксічныя мадэлі простага сказа, уласцівыя беларускай мове пачатку ХХ ст. Надаецца ўвага дзеяслоўным прэдыкатам, якія не знайшлі сваё адлюстраванне ў сучасных слоўніках.

Ключавыя словы: сінтаксічныя архаізмы; сінтаксічная мадэль; дыяхроннае кіраванне; структура простага сказа; семантычны сінтаксіс.

Да праблемы тыпалогіі архаізмаў звярталася шмат вучоных у беларускім і рускім мовазнаўстве. Так, у Вялікай Савецкай Энцыклапедыі 1953 г. выдання даецца наступнае азначэнне паняццю «архаізм»: «Архаізмы (от греч. *Archaios* – древний), слова, отдельные значения, словосочетания, а также некоторые грамматические формы и **синтаксические конструкции**, устаревшие и вышедшие из активного употребления» [11, с. 135]. На наш погляд, гэта азначэнне з'яўляецца найбольш поўным у дачыненні да ўзроўняў мовы.

Гаворачы пра архаізмы, мы звычайна прыгадваем тыпалогію, апісаную ў акадэмічным курсе. «Так, у сучаснай беларускай мове семантычным архаізмам стала значэнне прыметніка *ясны* – ‘знатны, вяльможны, багаты’, усе астатнія значэнні ўжываюцца актыўна. Часам архаізуецца гукавое афармленне слова пры захаванні семантыкі: *гатэль* – *атэль*, *часопісь* – *часопіс*, *глёбус* – *глобус*. Як устарэлыя ўспрымаюцца словы з асобнымі марфемамі: *прытульны* – *утульны*, *зачынацца* – *пачынацца*, *авантурнік* – *авантурыст*» [8, с. 228].

Такім чынам, можна адзначыць наступную тыпалогію архаізмаў, прадстаўленую ў «Курсе беларускай мовы»: **семантычныя** – слова актыўна выкарыстоўваецца ў сучаснай мове, але асобнае яго значэнне (значэнні) выходзіць з ужытку, становіцца ўстарэлым; **фанетычныя** – адрозніваюцца ад адпаведных ім сучасных слоў адным-двума гукамі;

марфалагічныя – маюць аднолькавы корань з сучаснымі назвамі, але адрозніваюцца суфіксамі ці прыстаўкамі.

Так, у даведніку В. Д. Старычонка «Беларуская мова. Школьны слоўнік-даведнік» прадстаўлена наступная тыпалогія архаізмаў. Адрозніваюць два тыпы архаізмаў – **лексічныя** і **семантычныя**. Сярод лексічных архаізмаў вядзяюць: уласна лексічныя; лексіка-словаўтваральныя; лексіка-фанетычныя [7, с. 53].

Важна адзначыць, што ўжо ў 1953 г. да архаізмаў адносілі сінтаксічныя канструкцыі. Паўстае пытанне: Чаму тады даследчыкі не вылучаюць сінтаксічныя канструкцыі, якія выйшлі з актыўнага ўжывання праз пэўны час, у якасці тыпу архаізмаў?

У выніку аналізу шэрага навуковых крыніц намі не быў выяўлены такі тып архаізмаў як «сінтаксічныя архаізмы». Але важна падкрэсліць, што даследаванні ў галіне мовазнаўства не стаяць на месцы і знайшліся навукоўцы, якія ўлічваюць гэты тып архаізмаў.

П. П. Шуба вылучае групу **граматычных архаізмаў (марфалагічных і сінтаксічных)**. Марфалагічныя архаізмы адрозніваюцца ад сучасных слоў сваімі састарэлымі граматычнымі формамі (род, лік, склонавы канчатак і іншае). Архаічнымі могуць быць як асобныя словы, так і словазлучэнні і сінтаксічныя канструкцыі [9, с. 297–298].

М. М. Шанскі дапускае магчымасць існавання **фанетычных і лексіка-сінтаксічных** архаізмаў [9, с. 29].

А. Г. Міхайлава прапануе новую класіфікацыю архаізмаў. Яна вылучае: 1) **фанетычныя архаізмы** (уласна фанетычныя, акцэнтныя – арфаэпічныя, графічныя – арфаграфічныя); 2) **марфалагічныя архаізмы**; 3) **лексіка-семантычныя архаізмы** (уласна лексічныя, дэрывацыйныя, уласна марфалагічныя, семантычныя, састарэлыя службовыя словы, фразеалагізмы); 4) **сінтаксічныя архаізмы** (састарэлыя канструкцыі словазлучэнняў, састарэлыя канструкцыі сказаў) (спасылка па [6, с. 122]).

С. А. Важнік вылучае тып «сінтаксічныя архаізмы». У сваім артыкуле «Сінтаксічныя інавацыі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове: да пытання тыпалогіі», дае наступнае азначэнне гэтаму тыпу архаізмаў: «сінтаксічныя архаізмы – гэта былыя актыўна ўжывальныя канструкцыі (мадэлі), што былі выцеснены з ўжытку іншымі моўнымі канструкцыямі (мадэлямі). Але тым не менш захаваліся ў прэцэдэнтных тэкстах і, нягледзячы на ўстарэлы характар, працягваюць мець нацыянальную своеасаблівасць» [2, с. 37].

На наш погляд, найбольшую цікавасць для даследавання прадстаўляюць сінтаксічныя канструкцыі, якія пры супастаўленні з сучаснымі адпаведнікамі даюць падставу меркаваць пра адметныя сінтаксічныя мадэлі простага сказа, уласцівыя беларускай мове пачатку ХХ ст.

У манаграфіі «Кантрастыўны сінтаксіс польскай і беларускай моў: семантыка і дыстрыбуцыя дзеяслоўнага прэдыката» С. А. Важнік адзначаў, што ў стуктуры простага сказа вылучаюць глыбінны (логіка-семантычны) і паверхневы (фармальна-граматычны) узроўні. Параўноўваючы стуктуру простага сказа на розных адрэзках часу, бачна, што адрозненні назіраюцца пераважна на паверхневым узроўні – «узроўні спосабаў выражэння прэдыката і таго ці іншага актанта (суб'екта, аб'екта, тэмпаратырва, каўзатыва і інш.)» [3, с. 38].

Прааналізаваўшы твор М. Гарэцкага «На імерыялістычнай вайне», мы заўважылі наяўнасць шэрага дзеяслоўных прэдыкатаў, якія не знайшлі сваё адлюстраванне ў сучасных слоўніках, але з дапамогай якіх у беларускай мове маглі б ўтварацца пэўныя сінтаксічныя канструкцыі і рэалізоўвацца сінтаксічныя сувязі. Прывядзём некаторыя прыклады: *Гаворачы, ён клаў два пальцы на ніжнюю лупу, мачыў іх, **бздрынкнуўшы** на ёй, і падкручваў залатыя вусікі* [5, с. 4]; *прыняўшы ад дзяжурнага рапарт і **паздароўкаўшыся** з батарэяй...* [5, с. 12]; *мы складваліся... і разам з другімі вайсковымі часткамі лагера... **суяціміліся, куламеціліся*** [5, с. 14]; *ён **зьдзеў** перад Пупскім капялюш...* [5, с. 22].

Адзначым таксама і ўласна беларускія канструкцыі, дзе назоўнік-выказнік выражаны ў форме назоўнага склону: *што яны ёсць палякі; не ёсць дазволена; не ёсць забаронена; ёсць даволі здаровы мужчына.*

Для характарыстыкі спосабаў выражэння аб'екта праз адлюстраванне спецыфічных выпадкаў архаічнага кіравання мы будзем карыстацца класіфікацыяй, прапанаванай С. А. Важнікам у артыкуле «Збегай, сыноч, вады, або Структура простага сказа ў прозе М. Гарэцкага ў святле тэорыі семантычнага сінтаксісу», [1, с. 56].

У разглядаемым тэксце выяўлены наступныя віды сінтаксічных архаізмаў.

1. Беспрыназоўнікавая канструкцыя > іншая беспрыназоўнікавая канструкцыя

1.1 Акузатыў > генітыў: *купляць* + В. скл.: *дагэтуль ён быў гдзесь у камандыроўцы, **купляў коні** для батарэі...* [5, с. 26].

1.2. Генітыў > акузатыў: *убачыць* + Р. скл.: *пасьяля вячэры я **убачыў колькіх** і ў нашай казарме...* [5, с. 27].

2. Прыназоўнікавая канструкцыя > іншая беспрыназоўнікавая канструкцыя

2.1. рг + Тв. скл. > Тв. скл.: *цягнуць* + з Тв. скл.: *я хадзіў на малітвы і **цягнуў** з хрыпаватымі басамі і тэнарамі...* [5, с. 10].

2.2. рг + акузатыў > акузатыў: *бегаць* + па В. скл.: *апаненыя бедна жанчыны вынасілі вёдры вады, **бегалі** па колькі раз... каб толькі мы ўсе напіліся* [5, с. 15].

2.3. рг + акузатыў > Тв. скл.: **любавацца** + на В. скл.: *прыехала наша кухня, мы паабедалі, я сядзеў пры тэлефоне і любавалася на шырокі прастор...* [5, с. 22].

3. Прыназоўніковая канструкцыя > іншая прыназоўніковая канструкцыя

3.1. рг + акузатыў > рг + генітыў: (1) **стукаць** + на В. скл.: *...увесь час на вадапоі ці на стайні хто-небудзь стукаў, бразгаў, крычэў на коні...*; (2) **крычаць** + на В. скл.: *...увесь час на вадапоі ці на стайні хто-небудзь стукаў, бразгаў, крычэў на коні...* [5, с. 10].

3.2. рг + акузатыў > іншы рг + генітыў: (1) **дзівіцца** + на В. скл.: *...піў з Шалапутавым гарбату і ўсё дзівіўся на яго сабачую жарлівасць...*; (2) **здзівіцца** + на В. скл.: *ня дужа здзівіўся на гэткую няцямлівасць паручык Пупскі* [5, с. 11, 20].

3.3. рг + Тв. скл. > іншы рг + генітыў: (1) **жартаваць** + з Тв. скл.: *...вярнуўся зьбянтэжаны, ня ведаючы, жартуюць з ім ці кажучы праўду*; (2) **сьмяяцца** + нада Тв. скл.: *ціпер-жа нада мною таварішчы сьміюцца* [5, с. 11, 17].

3.4. рг + акузатыў > іншы рг + акузатыў: (1) **пераехаць** + на В. скл.: *а пакуль што, братцы, трэба пераехаць на зімовыя кватэры, каб быць бліжэй да ворага*; (2) **схадзіць** + на В. скл.: *першым чынам ён загадаў схадзіць на дзьве зьмены ў лес...*; (3) **прыходзіць** + на В. скл.: *салдаты, што прыходзілі на батарэю з казармаў...*; (4) **адварнуцца** + на В. скл.: *а ён моліцца богу, адварнуўшыся на садок, на вішні* [5, с. 13, 17, 23, 28].

3.5. рг + М. скл. > іншы рг + генітыў: (1) **дзяжурыць** + пры М. скл.: *я дзяжурыў пры тэлефоне і заснуў з тэлефоннаю трубкаю ў руцэ*; (2) **сядзець** + пры М. скл.: *прыехала наша кухня, мы паабедалі, я сядзеў пры тэлефоне...* [5, с. 19, 22].

3.6. рг + датыў > іншы рг + генітыў: **прыйсці** + к Д. скл.: *...і ў нашай казарме: у госьці к батарэйцам прышлі...* [5, с. 27].

Што датычыцца факультатыўных актантаў, то ў творы «На імперыялістычнай вайне» знайшлі адлюстраванне тэмпаратывы і акузатывы. Разгледзім некаторыя прыклады.

Выражэнне часу, або тэмпаратыў, знайшло адлюстраванне ў творчасці М. Гарэцкага праз сінтаксемы: *вось адноўчы* [5, с. 6]; *другім разам* [5, с. 8], *перад абедам* [5, с. 9]; *зараз* [5, с. 9]; *за хвілінку* [5, с. 9]; *а пятай гадзіне* [5, с. 10, 20]; *днём* [5, с. 10]; *увесь час* [5, с. 10, 11, 14]; *на вечарох* [5, с. 11]; *палову другога дня* [5, с. 14]; *на абедзе* [5, с. 14, 16, 20]; *першы раз у жыцці* [5, с. 28].

Выражэнне прычыны адбываецца з дапамогай наступнай канструкцыі-маркёра: **прыназоўнік дзеля**: *дзеля сваіх рэлігійных звычаяў*

[5, с. 10]; *пасунуў дзеля віду ложка* [5, с. 18]; *падсыпаў дзеля храбрасці* [5, с. 26].

Для выяўлення сістэмнага характару выкарыстання сінтаксічных архаізмаў, які ўказвае на існаванне адмысловай сінтаксічнай нормы ў беларускай мове адпаведнага перыяду, мы вырашылі пайсці шляхам супастаўляльнага аналізу тэкстаў М. Гарэцкага «На імперыялістычнай вайне», «Дзве душы» і «У чым яго крыўда?». За аснову быў узяты матэрыял з артыкула С. А. Важніка «Збегай, сыноч, вады, або Структура простага сказа ў прозе Максіма Гарэцкага ў святле тэорыі семантычнага сінтаксісу» [1]. Для ілюстрацыі падабенства сінтаксічных канструкцый ў згаданых вышэй творах М. Гарэцкага была складзена параўнальная табліца.

Сінтаксічныя канструкцыі ў творах М. Гарэцкага

Твор	Твор
«На імперыялістычнай вайне»	«Дзве душы», «У чым яго крыўда?»
Беспрыназоўнікавая канструкцыя > іншая беспрыназоўнікавая канструкцыя	
Генітыў > аказатыў: (1) <i>убачыць</i> + Р. скл.: <i>пасля вячэры я ўбачыў колькіх і ў нашай казарме...</i> ; (2) <i>зламаць</i> + Р. скл.: <i>ніяк не маглі зламаць замка</i> [5, с. 27, 61].	Генітыў > аказатыў: (1) <i>крычаць</i> + Р. скл.: <i>Хоць ты гвалту чалавек крычы!</i> ; (2) <i>наслухаць</i> + Р. скл.: <i>праўда, наслухаў бацькі: узяў шапку, выйшаў; наслухаў бы во мамы ды абуўся, цёмналескі дзікун; Перш-наперш наш Лявон, наслухаўшы загаду няведамае сілы, дастаў з скрыначкі крухмальны каўнярок</i> [4, с. 137, 195, 209].
Беспрыназоўнікавая канструкцыя > іншая прыназоўнікавая канструкцыя	
Тв. скл. > рг + Тв. скл.: <i>цягнуць</i> + з Тв. скл.: <i>я хадзіў на малітвы і цягнуў з хрыпаватымі басамі і тэнарамі...</i> [5, с. 10].	Тв. скл. > рг + Тв. скл.: <i>вітаць</i> + з Тв. скл.: <i>Вітаць цябе Новым годам у гэтым лісце не буду, бо я наслаў табе адкрытачку...</i> [4, с. 230].
Прыназоўнікавая канструкцыя > іншая прыназоўнікавая канструкцыя	
рг + генітыў > іншы рг + генітыў: <i>баліць</i> + ад Р. скл.: <i>... і галава баліць ад учарашняга грукату</i> [5, с. 44].	рг + генітыў > іншы рг + генітыў: <i>навучыцца</i> + ад Р. скл.: <i>Пасля лёпушак гулялі ў далікатнейшую гульню, у споведзь, што наўчыўся нехта ад настаўніц ці то з гораду яе прывёз хто</i> [4, с. 214].

Як можна было заўважыць з прыведзеных прыкладаў, назіраецца даволі яркае падабенства пры адлюстраванні пэўных сінтаксічных канструкцый у мове твораў аўтара.

Апісаня ў артыкуле архаічныя сінтаксічныя асаблівасці дазваляюць гаварыць пра адметныя сінтаксічныя мадэлі простага сказа таго часу і пра тое, як адбывалася станаўленне сінтаксічных норм беларускай літаратурнай мовы.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Важнік, С. А. Збегай, сыноч, вады, або Структура простага сказа ў прозе Максіма Гарэцкага ў святле тэорыі семантычнага сінтаксісу* / С. А. Важнік // Роднае слова. – 2022. – № 10. – С. 56–59.

2. *Важнік, С. А. Кантрастыўны сінтаксіс польскай і беларускай моў: семантыка і дыстрыбуцыя дзеяслоўнага прэдыката* / С. А. Важнік. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – 492 с.

3. *Важнік, С. А. Сінтаксічныя інавацыі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове: да пытання тыпалогіі* / С. А. Важнік // Актуальныя праблемы паланістыкі, 2007. – Мінск, 2007. – С. 33–40.

4. *Гарэцкі, М. Дзве душы. У чым яго крыўда?* / М. Гарэцкі. – Мінск : Папуры, 2015. – 255 с.

5. *Гарэцкі, М. На імперыялістычнай вайне* / М. Гарэцкі. – Менск [Мінск] : Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926. – 191 с.

6. *Рахманова, Л. И. Современный русский язык : Лексика. Фразеология. Морфология* / Л. И. Рахманова, В. Н. Суздальцева – М. : Аспект Пресс, 2003. – 464 с.

7. *Старычонок, В. Д. Беларуская мова. Школьны слоўнік-даведнік* / В. Д. Старычонок. – Мінск : Інтэрпрэссервіс, 2002. – 367 с.

8. *Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы* / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 1996. – 389 с.

9. *Шанский, Н. Н. Устаревшие слова в лексике современного русского языка* / Н. Н. Шанский // Русский язык в школе. – 1954. – № 3. – С. 29–31.

10. *Шуба, П. П. Современный русский язык. – Ч. 1 : Фонетика. Лексикология. Фразеология* / П. П. Шуба. – М. : Попурри, 1998. – 464 с.

11. *Энциклопедический словарь* : В 3 т. / гл. ред. Б. А. Введенский. – М. : Большая советская энциклопедия, 1954. – 744 с.